

Tot diep in de negentiende eeuw was het heel gewoon dat kinderen uit de volksklasse met hun ouders meewerkten om de kost te verdienen. De armen hadden de verdiensten van hun kroost hard nodig en zonder toezicht zou het jonge volkje maar over straat zwerven. Burgers zagen aanvankelijk niets kwaads in de kinderarbeid. Wel zagen ze het contrast met het kind uit de burgerij dat dagelijks naar school ging in schone, gesteven kleren of – als het tot de echte elite behoorde – thuis door een gouvernante werd onderwezen. Rijke kinderen leefden al in de zeventiende eeuw in een wereld die was toegesneden op hun behoeften: er was volop speelgoed en volgens mopperende schoolmeesters werden ze thuis niets dan verwend. Die zorgeloze jeugd bleef vooralsnog voorbehouden aan het kind uit de burgerij. Maar de negentiende eeuw deed er alles aan het kind uit de volksklasse naar dat paradijs te voeren. En dat is gelukt. Van een werkend kind werd zelfs het armoedigste een lerend en spelend schoolkind.

NELLEKE BAKKER

Via redelijkheid tot zedelijkheid

De pedagogische idealen van de Verlichting

De grondslag voor deze ommekeer is gelegd in de late achttiende eeuw, toen de patriotten op basis van ideeën uit de Verlichting blauwdrukken ontwikkelden voor een nieuwe samenleving. De opvoeding nam daarin een centrale plaats in.

De Verlichting inspireerde tot een nieuwe kijk op het kind. Pedagogen uit de patriottentijd ontdekten bijvoorbeeld de leerzame en nuttige functie van het kinderspel. Ook leren op school werd een bron van vreugde:

‘Mijn leeren is speelen, mijn speelen is leeren’, dichtte Van Alphen in 1778 in ‘Het vroolijk leeren’, een van de verzen

die jonge kinderen op de negentiende-eeuwse school uit het hoofd leerden opzeggen. Zijn bundel *Kleine gedigten voor kinderen* (1778) staat bij menig historicus van de kinderliteratuur te boek als het eerste, speciaal voor kinderen geschreven literaire werk. Het was geen toeval dat juist de Verlichting dit medium creëerde.

Nationaal volksonderwijs

De uitwerking van de idealen van de Verlichting naar het opvoedkundig domein, de verlichtingspedagogiek die omstreeks 1780 gestalte kreeg, lag ten grondslag aan de Bataafse educatie-

ve hervorming, vastgelegd in de schoolwet van 1806. Die bracht Nederland nationaal volksonderwijs, dat in de regel plaatsvond op de openbare school, dat wil zeggen de door de lokale overheid ingerichte school. Dat nieuwe volksonderwijs had een algemeen christelijk karakter; het geven van godsdienstig leerstellig onderwijs was verboden.

NELLEKE BAKKER IS WERKZAAM ALS UNIVERSITAIR HOOFDDOCENTE HISTORISCHE PEDAGOGIEK AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN.

De schoolwet van 1806 schonk Nederland bovendien een nieuwe didactiek. Klassikale instructie in groepen van ongeveer gelijk niveau verving het hoofdelijk of individueel onderwijs.

Voortaan sprak de meester en zwegen de leerlingen. Onderwijzers moesten nu bovendien een diploma hebben en een landelijke inspectie zou de kwaliteit van het onderwijsleerproces nauwlettend in de gaten houden.

Lezen, schrijven, rekenen en Nederlandse taal vormden de minimale leerstof voor alle scholieren. Later, in de wet van 1857, kwamen daar andere vakken bij als vaderlandse geschiedenis, aardrijkskunde, kennis der natuur, meetkundig tekenen ('vormleer') en zingen. Maar zingen deed men in de Nederlandse scholen toen al. Uit volle borst bezong men de daden van nationale helden uit de Gouden Eeuw, zoals Michiel de Ruyter in zijn 'blauw geruite kiel' en Piet Hein met zijn Zilvervloot. Schoolopzieners waren de grote voorstanders van de nationale onderwijshervorming, die van kinderen uit alle windstreken toegewijde onderdanen van één Koning moest maken. Daarom controleerden ze of de schoolmeesters wel het Algemeen Beschaafd Nederlands gebruikten in plaats van streektaal of dialect.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (opgericht in 1784) vormde de denktank achter deze hervorming. Haar leden waren vooruitstrevende burgers, gedreven door een beschavingsideaal. Het Nut richtte onder meer volksbibliotheken op en publiceerde school- en leesboekjes. De Maatschappij pakte de volksverheffing krachtig aan, want in 1810 had zij al vijftig bibliotheken en zestig leesboekjes het licht doen zien. Ook publiceerde zij richtlijnen tot verbetering van het zangonderwijs, waarvan volgens de leden een beschavende werking uitging. In de laagste leerjaren werd de stilte van de ordelijke luisterschool behalve door samenzang op gezette tijden ook onderbroken door het klassikaal opzeggen van Van Alphen's moralistische versjes. Allemaal ten bate van de 'maatschappelijke en christelijke deugden' die de kinderen volgens de wet op school moesten leren.

Toen bezorgde burgers in het midden van de negentiende eeuw het schoolver-

zuim van werkende kinderen wél aan de kaak stelden, ging het niet primair om het lezen en schrijven, laat staan om het spelen, maar om het gemis aan kansen op onderricht in burgerschap in de nieuwe, door de patriotten ontwikkelde betekenis van deugd, plichtsbef en liefde voor het vaderland. En er is veel dat erop wijst dat het verbod op kinderarbeid – althans die in fabrieken en werkplaatsen – (van kracht geworden in 1874) en de leerplicht (geldend vanaf 1901), evenzeer meer vruchten zijn geweest van het streven alle kinderen van de natie deugd bij te brengen dan van het verlangen eenieder geletterd te doen zijn.

Anders gezegd, het leek van meer belang dat kinderen de versjes van Van Alphen leerden, ver weg van de 'onzedelijke' sfeer van de werkplaats dan dat ze die ook konden lezen of overschrijven.

De verlichtingspedagogiek

De Verlichting was, zoals bekend, de intellectuele stroming die voortbordurend op de verworvenheden van de wetenschappelijke revolutie ruim baan gaf aan de menselijke ratio. De opmars van het vertrouwen op natuur en rede, ten koste van een onvoorwaardelijk beroep op God en de bijbel, bracht een verstrekkende pedagogische kentering teweeg.

Het geloof in de mogelijkheden van opvoeding en vorming bereikte ongekende hoogten. Godsdienstzin hield op een primair doel van opvoeding te zijn, de 'maatschappelijke en christelijke deugden' kwamen los te staan van kerkelijke dogma's. Via kennis en deugd zou het volksgeluk toenemen, zo leerde 't Nut.

De 'prijsverhandelingen', de bekroonde antwoorden op de jaarlijkse Nuts-prijsvraag, vormden een aanhoudende lofzang op burgerlijke deugden als braafheid, eerlijkheid, oppasendheid, zuinigheid, matigheid en orde. Dat is de brave kant van de Nederlandse Verlichting.

De Brave Hendrik (1809), het populaire leesboekje van de onderwijzer Nicolaas Anslin waarvan meer dan zestig drukken verschenen, is er de icoon van. Het boekje bood een compacte kinderezenleer, die strategisch was gesitueerd in de burgerlijke middengroep, waar weelde noch gebrek heerste.

De plichten van gehoorzaamheid, orde, eerlijkheid, vriendelijkheid, hulpvaardigheid en barmhartige naastenliefde leerden de lezertjes via herhaling, in korte staccato zinnestelsels. Hendrik was superbraaf jegens zijn ouders, broertjes, zusje en de onderwijzer. Op school verwierf hij menige prijs voor gedrag en vlijt.

De algemeen christelijke teneur maakte het leesboekje goed bruikbaar voor bijna elke school of opvoeder. Aan Hendriks morele gezag kwam pas een einde toen de ontwikkelde burgerij omstreeks 1880 die braafheid als saai en voor een kind abnormaal ging beschouwen. Hendrik had eigenlijk niets kinderlijks, vond men toen.

De pedagogische Verlichting had echter ook een bevrijdende kant. Die eiste bestaansrecht voor de kindernatuur, die in bijna alles afweek van die van de volwassene.

Kern van de kindernatuur was de drang tot spelen. Het was de voorloper van de Verlichting John Locke, die al in 1693 in *Some Thoughts concerning Education* de toon zette voor een herwaardering van het 'natuurlijke' kinderspel, dat de kinderen zoveel 'goede en nuttige hoedanigheden' kon aanleren. Daarmee zette hij zich af tegen het humanisme, dat er niets dan zinloos tijdverdrijf in had gezien, en tegen het strikte protestantisme, dat er vooral lediggang en dus zonde in zag.

De waardering voor het kinderspel vond een voorlopig hoogtepunt in de late achttiende eeuw. Nuttig en aangenaam konden samengaan, leerden Van Alphen en andere kindervrienden. Ook tijdgenoten die voor volwassenen schreven, noemden het kinderspel 'een aangename leerschool'.

De groeiende waardering van het spelen ging hand in hand met het ontstaan van een bloeiende ambachtelijke productie van speelgoed voor de koopkrachtige burgerij. In Duitsland en Engeland werd het vanaf die tijd zelfs industrieel vervaardigd.

De volgende stap, de idealisering van het kind zelf, zien we bij de tweede bekende naam uit de heldengalerij van de pedagogische Verlichting, Jean Jacques Rousseau, die al met één been in de Romantiek stond. Rousseau bouwde voort op het naturalisme van de Verlichting.

Zijn voorstelling van de pure en onbedorven kindernatuur, zoals in *Emile ou de l'éducation* (1762), sloot niet aan bij het Nederlandse calvinisme met zijn nadruk op 's mensen zondige inborst, een accent dat in de nationale variant van de Verlichting altijd sterk is blijven doorklinken. Maar indirect, via de kritische uitwerking van zijn ideeën door de Duitse filantropijnen, hebben Rousseaus opvattingen toch invloed uitgeoefend in Nederland. Hun modelinstituten, opgericht in de jaren na 1770, vormden de concrete inspiratiebron voor de Bataafse schoolhervormers. Het accent op het aanbrengen van nuttige kennis met name van de zaakvakken via aanschouwing, evenals de nadruk op zedelijke vorming in algemeen christelijke zin, ontleenden zij aan het Duitse voorbeeld.

Ook de nadruk op een Spartaans regime van lichamelijke en seksuele opvoeding, met harding en onthouding als trefwoorden, ging terug op het Duitse voorbeeld. Angst voor masturbatie en haar vermeende schadelijke gevolgen was een van de uitdrukkingen van de sterke gevoeligheid voor lichaamsverrichtingen, die de verlichtingspedagogiek aankleeft. Moralisten putten zich omstreeks 1800 uit in traktaten vol waarschuwingen tegen elke vorm van zelfbevrediging. Het egocentrisch genot zou de vorming tot redelijke burgers in de weg staan.

De angst voor het kinderlijke driftleven speelde ook een rol op de achtergrond van een groeiende belangstelling voor de lichamelijke opvoeding van kinderen. Zorg om de natuurlijke ontwikkeling en aandacht voor de omgeving als factor die gezondheid en geluk kon beïnvloeden, zoals verwoord door onder meer Locke, gaven mede voeding aan deze belangstelling. Hygiëne en zelfbeheersing lagen in de ogen van verlichte pedagogen in elkaars verlengde. Daarom moest de zindelijkheidsstraining vroeg beginnen – tien maanden vond men een geschikte leeftijd –, was prikkelend voedsel als thee, koffie en vlees voor jonge kinderen taboe en heette regelmatige oefening en harding van het lichaam gezond. Een verwend, zwak en overprikkelend lichaam had minder verweer tegen zinnelijke en seksuele driften. Opvoeders moesten de natuur niet voor de voeten lopen.

Correctie van stoute kinderen

Respect voor de eigen aard of natuur van het kind herkennen we gemakkelijker in de afkeer van gewelddadige opvoedingsmiddelen zoals slaan en het gebruik van de roede. Ook hier bracht de Verlichting vernieuwing, zij het dat de breuk met vroegere tijden in de Republiek minder scherp was dan in omringende landen. Al volksdichter Jacob Cats en zelfs de strengste dominees uit de zeventiende eeuw accepteerden het slaan alleen als een uiterste middel.

Tegen het einde van de achttiende eeuw stonden in veel Europese landen pedagogische hervormers op die lijfstraffen principieel afwezen. Hier te lande liepen ouders massaal te hoop tegen het veelvuldig en hardhandig gebruik van stok en roede op school. Deze geluiden sloten aan bij een internationale beweging onder verlichte juristen, die bezwaar maakten tegen lijf- en schavotstraffen. In plaats van publieke vernedering, marteling en terechtstelling vond men het nu beschaafder en humaner misdadigers op te sluiten, in de hoop dat berouw en verbetering zouden optreden. De Bataafse schoolhervormers sloten hierbij aan. Schoolopzieners zagen erop toe dat de attributen van het oude regime uit de nieuwe school verdwenen. Plak en roede maakten plaats voor een uitgekiend systeem van beloningen, voorrechten en prijzen – zoals ook Hendrik ondervond –, een praktijk die eveneens terugging op de Duitse filantropijnen.

Tekenend voor het verlichte pedagogische klimaat is tot slot de veranderde houding ten aanzien van het opwekken van angst voor boeman of bullebak. Vadertje Cats was er in de Gouden Eeuw al geen voorstander van, maar anderen hadden er wel een nuttig middel ter correctie van stoute kinderen in gezien. Uit egodocumenten weten we dat ouders het ook toepasten. In de achttiende eeuw werd de afkeuring onder pedagogen sterker. Het dreigen van kinderen met toverkollen, heksen, spoken en andere verzinsels gold nu als een gebrek aan redelijkheid. Een van de felste bestrijders werd Betje Wolff, de bekendste vertolker van het verlichte opvoedingsdenken van Nederlandse bodem. In haar tot moeders gerichte

Literatuur

- A. Baggerman en R. Dekker, *Kind van de toekomst, De wonderde wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Wereldbibliotheek: Amsterdam 2005).
- N. Bakker, J. Noordman en M. Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk* (Van Gorcum: Assen 2006).
- N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in Nederland in de negentiende eeuw* (Verloren: Hilversum 2006). Dit boek bundelt de op de nascholingen gegeven lezingen voor het eindexamenthema 'Van kind tot burger'.
- P. Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Van Gorcum: Assen 1987).
- P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (Waanders: Zwolle 2002).
- J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (SDU: Den Haag 2001).
- J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (SUN: Nijmegen 1988).
- W. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18^e eeuw* (Verloren: Hilversum 2005).

Proeve over de opvoeding (1779) noemt zij angst en vrees 'vergiftigers van harten die nog geene zorgen behooren te kennen'.

Daarmee kwam het calvinistische opvoeden 'in de vreeze des Heeren', het eenzijdig inprenten van gehoorzaamheid, in een ander daglicht te staan. Voor Wolff waren kinderen van nature zowel vrolijk, speels, wispelturig en nieuwsgierig, als geneigd tot redelijkheid. Om hun kinderen tot deugd te leiden, hoefden ouders slechts op die laatste eigenschap een beroep te doen. Voorwaarde was wel dat ook de moeders zelf – en die kroonde Wolff tot de voorname opvoeders – zich door de rede zouden laten leiden. Bedreigen paste daar niet in. Haar uitgangspunt was: via redelijkheid tot zedelijkheid. Bondiger kan men het opvoedkundig ideaal van de Verlichting eigenlijk niet samenvatten.